

Mövzu 23. İNZİBATI - AMİRLİK SİSTEMİNİN BƏRQƏRAR EDİLMƏSİ. KÜTLƏVİ REPRESSİYALAR VƏ ONUN AĞIR NƏTİCƏLƏRİ

20-ci illərin ikinci yarısından başlayaraq partiyaya rəhbərlikdə kollektiv rəhbərlik, demokratik mərkəziyyət, zəhmətkeşlərin təşəbbüskarlığı, partiya ilə xalqın sıx birliyi və s. prinsiplərindən açıq-aşkar imtina edildi. İnzibati-amirlik sistemini əsas götürən İ.V.Stalin kadr siyasətində, partiya və sovet orqanlarında öz mövqeyini möhkəmləndirir, cəsarətli, nüfuzlu partiya və dövlət xadimlərini müxtəlif bəhanələrlə, “Trotskiçi-Zinovyevçi antipartiya bloku”, “Sağ təmayül” və s. adlarla rəhbər işdən kənarlaşdırırdı. Artıq 1929-cu ilin noyabr ayında V.İ.Leninin dövründə Siyasi Bürodə fəaliyyət göstərən 9 nəfər rəhbər xadimdən yalnız İ.V.Stalin qalmışdı. O, qeyd edirdi ki, “Sosializm quruculuğu sahəsində təqiblər hücum üçün ən zəruri amildir.”

Fövqəladə tədbirlərin adı iş normasına çevrilməsi icra və inzibati orqanların funksiyalarının artırılmasına səbəb oldu. Sosializmin uğurları ilə əlaqədar sinfi mübarizənin daha da kəskinləşməsi “nəzəriyyəsi” əsasında görkəmli partiya-sovet, təsərrüfat, inzibati orqan işçiləri, prinsipial adamlar, mütəxəssislər əsassız olaraq işdən uzaqlaşdırılır, həbs edilir və sürgünə göndərilirdilər. İ.V.Stalin səhsiz, müdrik, cəsarətli bir rəhbər kimi təbliğ olunmağa başlandı, sosializm quruculuğunda, dövlətə rəhbərlikdə onun rolu şişirdilirdi. Beləliklə də, şəxsiyyətə pərəstişin əsası qoyuldu.

30-cu illərin əvvəllərinə qədər repressiyalar, cəza tədbirləri əsasən qolçomaqlara, varlı kəndlilərə, köhnə mütəxəssislərə qarşı yönəldilmişdi. Sonrakı illərdə partiya-sovet işçiləri, elm və mədəniyyət xadimləri, hətta fəhlələr və yoxsul kəndlilər də həbs edilir, ağır cəzaya məhkum edilirdilər. 1934-cü il dekabrın 1-də Leninqradda S.M.Kirovun öldürülməsindən sonra SSRİ MİK Rəyasət Heyəti terror aktı ilə əlaqədar bu cür təhqiqat işlərinə 10 gün ərzində prokuror və vəkil olmadan baxılması, şikayət verməyə icazə verilməməsi haqqında qərar qəbul etdi. “Üçlük” deyilən ölüməsaçan təşkilat işə salındı.

Şəxsiyyətə pərəstişin daha da güclənməsinin siyasi nəticəsi sərt mərkəzləşdirilmiş, avtoritar idarə üsulunun bərqərar olması, sosializmin bütün qələbələrinin ilhamvericisi və istiqamətvericisi hesab edilən Kommunist partiyasının sərt diktaturasının yaradılması oldu. İ.V.Stalin sosializm quruculuğunun bütün çətinliklərini ziyankarlıq konsepsiyası ilə əsaslandırmağa çalışır, cəmiyyətdə qorxu, inamsızlıq mühiti yaradırdı. ÜİK (b) P MK-nın

fevral-mart (1937-ci il) Plenumdakı çıxışında ölkədə geniş ziyankarlığın mövcud olduğunu, sinfi düşmənlərlə kəskin mübarizə aparılmasının zəruri olduğunu bildirən İ.V.Stalin vurğulamışdı: “Sosializm quruculuğu sahəsində repressiyalar hücumun zəruri ünsürüdür”.

Həmin plenumda İ.V.Stalinin belə bir səhv göstərişi: “xalqın qəddar düşmənlərini ... ifşa etməkdə xalq daxili işlər komissarlığı ... ən azı 4 il gecikib” kimi səhv konsepsiyası ölkədə repressiyaların yeni dalğasının yüksəlməsinə səbəb oldu. Dövlət Siyasi İdarəsi və Xalq Daxili İşlər Komissarlığı “xalq düşmənləri”ni məhv etməyin əsas silahına çevrildilər. Stalin – Yaqoda, sonra Stalin – Yejov, daha sonra Stalin – Beriya və onların əlaltıları partiya, dövlət, təsərrüfat orqanlarında, elm və təhsil müəssisələrində milyonlarla adamlara amansız divan tutulmasına başçılıq etdilər.

30-cu illərdə sosialistcəsinə yenidənqurmanın başlıca nəticəsi olaraq Azərbaycanda da Stalin modeli totalitar sosializm cəmiyyəti quruldu. Avtoritar rejim özünün müstəqil fikri, sərbəst düşüncəsi olan vətəndaşlara, əsasən istedadlı partiya və dövlət xadimlərinə, qabaqcıl ziyalılara, hətta adi fəhlələrə və kolxozçu kəndlilərə qarşı repressiyanın “cəza maşını”nı tam gücü ilə işə salmışdı. 1934-cü ildə L.P.Beriyanın himayədarlığı ilə Azərbaycan K (b)P MK-nın birinci katibi olan M.C.Bağırov güc, zorakılıq metodlarının qatı tərəfdarı idi. Hələ 20-ci illərin əvvəllərində respublikada rəhbər vəzifədə çalışmış L.P.Beriya ilə dostluq əlaqələri M.C.Bağırovu İ.V.Stalinlə də yaxınlaşdırdı, onu Stalinin repressiya planlarının Azərbaycanda ən fəal icraçısına çevirdi.

1937-ci il fevral–mart plenumunun qərarları Azərbaycan partiya təşkilatı tərəfindən bəyənilmiş və rəhbərlik üçün qəbul edildi. Azərbaycan XDİK-da rəhbər vəzifələr tutan Sumbatov-Topuridze, Yemelyanov, Markaryan, Qriqoryan, Borşev, Malyan, Koqan və digər qeyri millətlərin, xüsusilə ermənilərin nümayəndələri minlərlə dinc, günahsız azərbaycanlıların məhv edilməsində və Sibirə sürgün edilməsində xüsusi qəddarlıq göstərirdilər. Beriyanın və Mikoyanın şəxsində möhkəm arxaya malik olan bu antiazərbaycanlı qüvvələr xalqımızın düşünən beyinlərini, görkəmli xadimlərini “xalq düşmənləri”, “millətçilər”, “pantürkistlər”, “panislamistlər”, “terrorçular”, “cəsuslar”, “diversiyaçılar” və s. saxta ittihamlar əsasında qətlə yetirdilər. Bir çox qocaman kommunistlərə, milli azadlıq və milli demokratik hərəkatın fəal iştirakçılarna, elm, maarif və mədəniyyət xadimlərinə divan tutdular.

1937-ci ildə xalqa “xəyanətdə”, “əksinqilabi” və “cəsusluq” fəaliyyətində günahlandırılan bir qrup partiya və dövlət rəhbərləri, o cümlədən Azərbaycan K(b)P MK-nın katibləri Ə.Qarayev, R.Axundov, M.Nərimanov, Zaqafqaziya Federasiyası XKS-nin sədri Q.Musabəyov, Azərbaycan MİK-nin sədri S.M.Əfəndiyev, Azərbaycan XKS-nin sədri H.Rəhmanov, XKS-nin sədr müavini D.Bunyadzadə, xalq komissarları H.Sultanov, A.Sultanova, Q.Cuvarlinski və başqaları amansız repressiyanın qurbanları oldular.

Təkcə bir məhkəmə prosesi – R.Axundov və H.Sultanovla bağlı uydurma “əksinqilabçı-üsyancı-terrorçu mərkəzin”, burjua-millətçi təşkilatın (Şamaxı işi) işi ilə əlaqədar 1700 adam, o cümlədən 20 xalq komissarı və müavini, 34 rayon icraiyyə komitəsinin sədri, 52 raykom katibi, 8 professor və başqaları məhv edildilər.

1938-ci ildə Azərbaycan SSR Xalq Torpaq Komissarlığı sistemində, “əksinqilabi-burjua-millətçi, üsyankar-terrorçu, ziyankar təşkilatın işi (Kirovabadda), Q.Vəzirov və digər hərbcilərin işi, “Azneft” işi ilə bağlı “Xəzər” gəmiçiliyində 3300 nəfər cəza tədbirlərinin qurbanı oldu.

İrəli sürülən saxta ittihamlar ağır işgəncələr verməklə, cismani cəzalar vasitəsi ilə zorla “müttəhimlərin” boynuna qoyulurdu. Sovet cəza orqanlarının amansız işgəncələrinə dözə bilməyən məhbuslar dostlarına, qohumlarına, iş yoldaşlarına, hətta tanımadıqları adamlara qarşı tərtib edilən saxta ittihamnamələrə imza atmağa məcbur olurdular. Ən ağır cəzaya məhkum olunanların mühakiməsi cəmi 10-15 dəqiqə çəkirdi. Zaqafqaziya Federasiyası XKS-nin sədri Qəzənfər Musabəyovu döyülməkdən ağlını itirmək dərəcəsinə çatdırmışdılar. O, həbsxananın dəhlizində ayaq səslərini eşitdikdə, qorxusundan çarpayının altında gizlənməyə məcbur olmuşdu. Repressiya qurbanlarının ailə üzvləri də kütləvi surətdə məhv edilir və yaxud Sibirə sürgün edilirdilər. Onları hətta adi işə və ali məktəblərə belə götürmürdülər.

Azərbaycan milli hərəkətinin liderlərindən, Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradıcılarından biri olan M.Ə.Rəsulzadənin 19 yaşlı oğlu Rəsulu 1938-ci il martın 1-də “müsavətcinin oğlu olduğuna görə” güllələnilir. M.Ə.Rəsulzadənin ömür yoldaşı Ümbül xanımı sürgün etdilər. Onun qızı Lətifə üç yaşlı uşağı və həyat yoldaşı ilə birlikdə sürgün edilmiş və soyuqdan dünyasını dəyişmiş, 2 aylıq oğlu Azər 53 il Qazaxıstanda dəhşətli sürgün həyatı keçirmişdi. İnqilab illərində Stalinin dəfələrlə çörəyini yediyi anası Maral xanım acından ölməyə məhkum edilmişdi.

Repressiya illərində nəinki minlərlə günahsız insanlar cəza tədbirlərinə məruz qalırdı, bəzən bütöv bir nəslə, hətta bütöv kəndləri xarici dövlətlərə casusluqda, əksinqilabçılıqda, pantürkizmdə və s. ittiham edərək, döğmə yurdlarından sürgün edirdilər. 1937-ci ildə İsmayılı, Əli-Bayramlı, Cəbrayıl, Astraxanbazar (indiki Cəlilabad), Qonaqkənd və s. rayonlarda gecə əməliyyatları keçirilirdi. İsmayılı rayonunun Kürdmaşı kəndində 18-70 yaşında olan bütün kişilər sovet hökumətinə qarşı üsyan hazırlamaq üçün silah saxlanması kimi saxta ittihamla həbs olunmuşdular. Onlardan 13 nəfəri istintaqın gedişində ağır işgəncələrə dözməyərək həlak olmuş, 63 nəfər isə həmin ilin dekabrında güllələnmişdilər.

Həmin illərdə Gürcüstanda və Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılara qarşı da repressiyalar həyata keçirildi. 1937-ci ilin payızında Mikoyan, Ejov və Beriyanın məsləhəti ilə Ermənistanın Türkiyə ilə həmsərhəd rayonlarında yaşayan azərbaycanlılar öz ata-baba yurdlarını tərk etməyə məcbur edildilər. 30-cu illərdə 50 min nəfərdən artıq azərbaycanlı Ermənistanda amansız repressiyanın qurbanı oldu.

30-cu illərdə vaxtilə Azərbaycanın cənubundan bir parça çörək üçün Bakı neft mədənlərində işləməyə gələn soydaşlarımız da amansız təqiblərə və təhqirlərə məruz qaldılar. Sovet orqanları həmin insanların SSRİ vətəndaşları olmadıqlarını bəhanə edərək, onları kütləvi surətdə cənuba qayıtmağa məcbur etdilər. İrana qayıdan soydaşlarımızı orada da yaxşı qarşılamadılar. Şah hökuməti onları sovet casusu mühacir və s. adlandıraraq, onlara qarşı sərt cəza tədbirləri həyata keçirmiş, 10 minlərlə insanı məhv etmişdi.

Azərbaycan xalqının əsl faciəsi 1937-ci ildən başladı, 1938-1940-cı və sonrakı illərdə daha amansız xarakter aldı. Repressiya illərində 80 mindən çox adam cəza tədbirlərinin qurbanı olmuşdu. Onlardan 29 min nəfəri Kommunist Partiyasının üzvü olan qabaqcıl ziyalılar idi.

30-cu illərdə 100 minlərlə adam “kulak” adı ilə Sibirin və Qaxazıstanın buzlaq çöllərinə sürgün edildilər. Bunun nəticəsində Qaxazıstan çöllərində və Sibir düzənliklərində xüsusi “kulak arxipelaqları” yaradılmışdı.

30-cu illərin ikinci yarısında Azərbaycan xalqının özü kimi, dili də repressiyaya məruz qalmışdı. Stalinin göstərişi ilə respublikanın yerli əhalisi azərbaycanlı, dili isə Azərbaycan dili adlanmağa başlandı. Sırf siyasi xarakter daşıyan bu “islahat” Azərbaycan xalqını öz tarixi keçmişindən ayırmaq məqsədi güdürdü.

Beləliklə, 30-cu illərdə inzibati-amirlik sisteminin bərqərar edilməsi, sərt mərkəzləşdirilmiş avtoritar rejimin yaradılması, İ.V.Stalinin şəxsiyyətinə pərəstişin güclənməsi nəticəsində insan hüquq və azadlıqlarının cinayətkarçasına pozulması ölkədə amansız diktatura rejiminin yaradılmasına səbəb oldu, 100 minlərlə günahsız insanlar amansız repressiyanın qurbanlarına çevrildilər.

4. Mədəni quruculuq.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən başlayaraq, Azərbaycanın maddi sərvətlərindən daha səmərəli istifadə etmək, dövlətə sədaqətli kadrlar yetişdirmək məqsədilə mədəni quruculuq sahəsində mühüm tədbirlər həyata keçirilməyə başlandı. Əhalini ümumi savadsızlıqdan xilas etmək məqsədilə savadsızlığı ləğv etmə ("likbez") kursları təşkil edildi. 1923-cü ildə Savadsızlıqla Mübarizə Komitəsi yaradıldı. Artıq 1931-ci ildə əhalinin 51%-i yazıb-oxumağı bacarırdı. 30-cu illərin ortalarında savadsızlığın ləğvi ümumxalq hərəkəti elan edilmişdi. 1933-cü ildə AHIŞ və Xalq Maarif Komissarlığı "Elliklə savadlılıq istiqrazı" buraxdı. Əldə edilən vəsait savadsızlığın ləğvinə sərf edilirdi. 3 aylıq likbez kursları böyükklər üçün 10 aylıq kurslarla əvəz edilirdi. Bu tədbirlər Respublikada savadsızlığın tədricən aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayırdı.

Respublikada ümumtəhsil məktəblərinin şəbəkəsinin genişləndirilməsinə böyük diqqət yetirilirdi. 30-cu illərin sonlarında Azərbaycanda 4500-ə qədər ümumtəhsil məktəbləri fəaliyyət göstərirdi ki, onlarda 695 min şagird təhsil alırdı. 1935-ci ildə orta məktəblərin strukturu dəyişdirildi. Birinci və ikinci dərəcəli məktəblər ləğv edilərək əvəzində ibtidai (I-IV siniflər), natamam orta məktəblər (I-VII siniflər), orta məktəblər (I-X siniflər) açıldı. Azərbaycanda ixtisaslı kadrlar hazırlanması sahəsində də irəliləyiş əldə olundu. Əgər 1920-ci ildə respublikada 8 orta ixtisas məktəbi varsa, 1941-ci ildə 91 orta ixtisas məktəblərində 17 min nəfər tələbə təhsil alırdı.

Respublikada ali təhsilin inkişafı da diqqət mərkəzində idi. 1921-ci ildən Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutu, Azərbaycan Politeknik İnstitutu, şərq dünyasında ilk Konservatoriya, Ali Rəssamlıq Məktəbi, 1929-cu ildən Gəncədə Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutu fəaliyyət göstərirdi. 1930-cu ildə Azərbaycan Dövlət Universiteti bağlandı. Onun bazası əsasında Azərbaycan Tibb İnstitutu, Sovet quruculuğu və Hüquq

İnstitutu açıldı. Politexnik İnstitutu Neft institutuna çevrildi. 1934-cü ildə Azərbaycan Dövlət Universiteti bərpa edildi. 1940-1941-ci tədris ilində respublikada fəaliyyət göstərən 16 ali təhsil müəssisəsində 15 minə qədər tələbə təhsil alırdı.

20-30-cu illərdə bolşekvik ideologiyasını yaymağın mühüm vasitələrindən birinə çevrilən mədəni-maarif müəssisələrinin geniş şəbəkəsinin yaradılmasına xüsusi diqqət yetirilirdi. 1920-ci ildə Azərbaycan Dövlət Muzeyi, 1923-cü ildə Respublika Dövlət Kitabxanası, 1925-ci ildə Kitab Palatası təşkil edildi. Kitabxana, kitab, mədəniyyət evlərinin sayı getdikcə artırdı. Sonrakı illərdə də mədəni-maarif müəssisələrinin şəbəkəsi xeyli genişləndirildi. 1940-cı ildə respublikada 1389 kitabxana, 1633 klub fəaliyyət göstərirdi.

Sovet rejimi respublikanın sərvətlərini daha çox talamaq məqsədilə Azərbaycanda elmin inkişafına xüsusi diqqət yetirilirdi. 1920-ci ildə “Azneft”in geoloji-kəşfiyyat bürosu, 1921-ci ildə Bakı dəniz observatoriyası, 1923-cü ildə Azərbaycanı öyrənən cəmiyyət “Azərbaycanı tədqiq və tətöbbə cəmiyyəti” yaradıldı. Cəmiyyətin 7 şəhərdə şöbələri fəaliyyət göstərdi. Cəmiyyət Azərbaycan xalqının tarixinin, arxeologiyasının, etnoqrafiyasının, dil və ədəbiyyatının, incəsənətinin öyrənilməsi sahəsində səmərəli işlər gördü.

Azərbaycan elminin inkişafında mühüm hadisə 1935-ci ilin oktyabr ayında SSRİ EA-nın Azərbaycan filialının yaradılması oldu. Qısa müddət ərzində elmin bir çox sahələrində, xüsusilə də geologiya və neft sənayesi sahələrində elmi-tədqiqat işləri genişləndirildi, bu sahələrdə mühüm elmi nailiyyətlər əldə edildi. Belə ki, əgər 1920-ci ilədək Azərbaycanda bir dənə də elmi müəssisə yox idisə, 1940-cı ildə 64 elmi-tədqiqat müəssisəsində yüzlərlə alim çalışırdı.

Respublikada ictimai və humanitar elmlər sahələrində də yeni elmi mərkəzlər açılırdı. 1923-cü ildə Azərbaycan Arxeologiya komitəsi yaradıldı. 1927-ci ildə bu, Tarix İncəsənət və Təbiət abidələrinin mühafizəsi Komitəsinə çevrildi. Respublikada Xocalı-Gədəbəy, Yaloylutəpə, Qızılvəng arxeoloji mədəniyyətləri aşkar edilib öyrənilirdi. Bu illərdə humanitar elmlər sahəsində də mühüm irəliləyişlər əldə olunmuş, tarix, iqtisadiyyat, dil-ədəbiyyat, fəlsəfə elmləri sahəsində də fundamental əsərlər yazılmışdı.

Azərbaycan K(b) P MK və BK yanında partiya tarixini öyrənən komissiya (Azistpart) Azərbaycanın XX əsr tarixinin öyrənilməsini inhisara alaraq, onu bolşevizmin

mənafeyinə uyğun saxtalaşdırırdı. Həmin komissiya 1928-ci ildən Partiya Tarixi institutuna çevrildi, 1939-cu ildən isə, onun əsasında ÜİK (b) P MK yanında Marks, Engels və Lenin İnstitutunun filialı yaradıldı.

20-30-cu illərdə elm və təhsil sahəsində böyük nüfuza malik olan “köhnə” ziyalıların təqib edilmələri, 1937-ci ildən başlayaraq ağır repressiyaya məruz qalmaları elm və təhsilin inkişafına böyük zərər vurdu. Bir çox görkəmli alimlər və maarif xadimləri, o cümlədən Salman Mümtaz, Vəli Xulufu, Tağı Şahbazi (Sümurq) Bəkir Zöbənəzadə, Abdulla Tağızadə, İdris Həsənov və başqaları saxta ittihamlarla həbs edilərək məhv edildilər.

Sovet rejiminin amansız repressiyalarına baxmayaraq, bu dövrdə xalq təhsili, elm və mədəniyyətin inkişafında əldə edilən nailiyyətlər siyasi mühacirətdə olan M.Ə.Rəsulzadə tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdi. O, “Çağdaş Azərbaycan tarixi” əsərində yazırdı: “Almaniyada rast gəldiyimiz azərbaycanlı hərbi əsirlər arasında oxuyub yazmağı bilməyənlərə rast gəlmədik. Azərbaycanlılar arasında müxtəlif ixtisaslar sahəsində yetişmiş adamların sayı diqqətə layiq bir vəziyyətdədir. Alimlik qadınlara da aiddir”. Bununla yanaşı o, vurğulayırdı ki, ideoloji təzyiq nə qədər güclü olsa da, 1937-ci ilədək ədəbiyyatda əsl hakimiyyət “inqilabdan əvvəlki qələm sahiblərinin əlində idi.”

Azərbaycan sovetləşəndən sonra, əlifba islahatını həyata keçirmək məqsədilə 1922-ci ilin mart ayında S.Ağamalıoğlunun sədrliyi ilə Komissiya yaradıldı. Komissiya qısa müddət ərzində latın qrafikası əsasında yeni əlifba layihəsini hazırladı. 1929-cu il yanvarın 1-dən Azərbaycanda yeni əlifba icbari surətdə tətbiq edilməyə başladı. Lakin, digər türkdilli respublikalarının xüsusilə də, Türkiyə Respublikasının da latın qrafikalı əlifbaya keçməindən xoflanan sovet rejimi 1939-cu ildə Azərbaycan əlifbasını yenidən dəyişdirdi. 1940-cı il yanvarın 1-dən kiril əlifbasına keçildi. Kremlin təzyiqi ilə kiril əlifbasına keçilməsi türk dünyasının mənəvi birliyinin zəiflədilməsi, Azərbaycanın türk dünyasından təcrid edilməsi məqsədini güdürdü.

Kommunist ideologiyasının təbliğində kütləvi informasiya vasitələrinin rolunun artırılmasına xüsusi diqqət verilirdi. “Kommunist”, “Bakinski raboçi” qəzetləri ilə yanaşı, 20-ci illərdə “Yeni yol”, “Gənc işçi”, “Vışka”, “Ədəbiyyat” və s. qəzetləri, “Molla Nəsrəddin”, “Şərq qadını”, “Maarif və mədəniyyət” və s. jurnalları nəşr edilməyə başlandı. 1928-ci ildə Respublikada 23, 1940-cı ildə isə 185 adda qəzet və jurnallar nəşr edilirdi.

Kitab nəşri də xeyli genişlənmiş, “Azərnəşr” ilə yanaşı, yeni nəşriyyatlar yaradılmışdı. 1920-1926-cı illərdə 858 adda, təkcə 1940-cı ildə 1141-dən çox adda kitab nəşr edilmişdi.

Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti 20-30-cu illərdə çox çətin, ziddiyyətli bir inkişaf yolu keçmişdi. Sovet rejiminin bütün təzyiqlərinə baxmayaraq, Azərbaycanın bir çox görkəmli şair və yazıçıları, o cümlədən, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, C.Cabbarlı, M.S.Ordubadi, A.Şaiq, H.Cavid, Ə.Cavad, Y.V.Çəmənzəminli və başqaları çətin şəraitdə milli irsi qoruyub saxlamağa çalışırdılar. Gənc şairlərdən S.Vurğun, S.Rüstəm, M.Müşviq, R.Rza, M.Cəlal, M.İbrahimov, S.Rəhimov və başqaları yeni dövrü tərənnüm edir, əməkçilərin fədakarlıqlarını qələmə alırdılar.

Kommunist partiyası ədəbiyyat xadimlərinin sovet quruluşuna, hakim sovet ideologiyasına xidmət etmələri üçün bir sıra qurumlar yaratmışdı. 1925-ci ildə yaradılan “Ədəbiyyat cəmiyyəti”ndə birləşən görkəmli şair və yazıçılar yuxarıların təzyiqlərinə baxmayaraq, müstəqil fəaliyyət göstərirdilər. Buna alternativ olaraq, “Kommunist” qəzeti nəzdində “Qızıl gənc qələmlər” cəmiyyəti yaradıldı. 1925-ci ilin sonunda hər iki cəmiyyət “Qızıl qələmlər” ittifaqında birləşdirildi. 1928-ci ildə bu ittifaq “Azərbaycan proletar yazıçıları” cəmiyyətinə çevrildi.

Cəmiyyətlərin adları dəyişdirilsə də, bir sıra inzibati tədbirlər tətbiq edilsə də, partiyanın diqtəsi ilə fəaliyyət göstərən müti təşkilat cəhdləri baş tutmurdu. ÜİK (b) P MK-nın “Ədəbi – bədii” təşkilatların yenidən qurulması haqqında” 1932-ci il 23 aprel tarixli qərarına əsasən “Azərbaycan yazıçılar ittifaqı” təsis edildi. Həmin təşkilata partiyanın və təhlükəsizlik orqanlarının nəzarəti gücləndirildi.

20-30-cu illərdə incəsənətin inkişafında yeni uğurlar əldə edildi. Azərbaycan İnqilab komitəsinin 1920-ci il 18 may tarixli dekreti ilə bütün incəsənət idarə və təşkilatları milliləşdirildi. Həmin ildə mövcud teatr qrupları bazasında birləşmiş Dövlət Teatrı yaradıldı. 1922-ci ilin yanvarında H.Z.Tağıyevin bərpa edilmiş teatr binasında Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının açılışı oldu. 1924-cü ildə Azərbaycan Dövlət Opera və Balet teatrı, 1928-ci ildə Uşaq teatrı, 1930-cu ildə fəhlə gənclər teatrı, 1931-ci ildə Azərbaycan kukla teatrı, 1938-ci ildə Azərbaycan Musiqili Komediya teatrı yaradıldı. Artıq 1940-cı ildə respublikada 18 teatr fəaliyyət göstərirdi. Teatr kadrları 1923-cü ildə şərqdə ilk dəfə təşkil edilmiş Bakı Teatr Texnikumunda hazırlanırdı.

Azərbaycan milli teatrının inkişafında A.M.Şərifzadə, M.Əliyev, M.Davudova, S.Ruhulla, Ü.Rəcəb, R.Təhmasib, Ə.Ələkbərov, H.Qurbanova və başqa aktyorların, A.A.Tuqanov, İ.Hidayətzadə, Ə.İsgəndərov kimi görkəmli rejissorların böyük xidmətləri olmuşdur.

1921-ci ildə yaradılan Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının musiqi sahəsində milli kadrların hazırlanmasında xüsusi rolu olmuşdur. 1922-ci ildə Ü.Hacıbəyovun təşəbbüsü ilə ilk Azərbaycan musiqi məktəbi yaradıldı.

20-30-cu illərdə R.Qliyerin “Şahsənəm”, M.Maqomayevin “Nərgiz” operaları, Ə.Bədəlbəylinin ilk Azərbaycan baleti – “Qız qalası” baleti yaradıldı. 1937-ci ildə Ü.Hacıbəyovun “Koroğlu” operasının tamaşaya qoyulması Azərbaycan mədəniyyəti tarixində mühüm hadisəyə çevrildi. Bu dövrdə “Leyli və Məcnun”, “Əsli və Kərim”, “Şah İsmayıl”, “Aşıq Qərib” muğam operaları, “Karmen”, “Aida”, “Faust” və qərbi Avropa klassiklərinin digər operaları tamaşaya qoyulmuşdu. Respublikada opera sənətinin inkişafında Bülbül, H.Sarabski, Ş.Məmmədova, F.Muxtarova, H.Rzayeva və başqalarının, balet sənətinin inkişafında Q.Almaszadə, L.Vəkilova və başqalarının böyük xidmətləri olmuşdur.

1926-cı ildə Ü.Hacıbəyovun rəhbərliyi ilə Respublikada ilk çoxsəsli xor, 1931-ci ildə ilk notlu Azərbaycan Xalq çalğı alətləri orkestri, 1936-cı ildə filarmoniya, 1938-ci ildə mahnı və rəqs, sazçılar ansambları yaradıldı.

1934-cü ildə “Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqı” yaradıldı. Ü.Hacıbəyovun təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə xalq mahnı və rəqslərinin nota alınması təşkil edildi. Milli musiqinin, muğam sənətinin inkişafında məşhur xanəndələr C.Qaryağdıoğlu, S.Şuşinski, X.Şuşinski, Z.Adıgözəlov, tarzənlər Q.Pirimov, Ə.Bakıxanov və başqalarının böyük xidmətləri olmuşdur.

Bu dövrdə kino sənətinin inkişafında da müəyyən işlər görülmüşdü. 1926-cı ildə Kinostudiya yaradıldı. “Qız qalası” (1923), “Bismillah” (1925), “Gilan qızı” (1927), “Hacı Qara”, “Sevil”, “Lətif” (1929), “26-lar” (1931), “Almaz” (1935), “Kəndlilər” (1939) və başqa filmlər çəkilmişdi.

Azərbaycanda yeni rəssamlıq və heykələraşlıq məktəbləri formalaşırdı. 1920-ci ildən Ali Rəssamlıq məktəbi, 1927-ci ildən isə rəssamlıq texnikumu təsviri sənət sahəsində

ixtisaslı kadrlar hazırlayırdı.1932-ci ildə “Azərbaycan Rəssamlar İttifaqı” yaradıldı. B.Kəngərli, Ə.Əzimzadə, R.Mustafayev gözəl rəsm əsərləri yaratmışdılar.

Heykəltəraşlıq sahəsində də irəliləyiş var idi. 1923-cü ildə Bakıda 26-lara böyük abidə qoyulmuşdu. Respublikanın şəhərlərində partiya və dövlət rəhbərlərinə, görkəmli inqilabçılara, şair və yazıçılara heykəllər qoyulurdu. 1939-cu ildə 1918-ci ilin soyqırımı qurbanlarının dəfn edildiyi qəbirstanlıq söküldü, onun yerində mədəniyyət və istirahət parkı salındı. Parkın ən görkəmli yerində S.M.Kirovun 25 metr hündürlüyündə olan heykəli ucaldıldı.

Memarlıq sahəsində fəaliyyət göstərən M.Hüseynov, S.Dadaşov, Q.Əlizadə və başqaları öz yaradıcılığında milli memarlıq nümunələrindən geniş istifadə edirdilər. 30-cu illərin ikinci yarısında bolşeviklərin həyata keçirdikləri amansız repressiyanın, İ.V.Stalinin şəxsiyyətinə pərəstişin ən faciəli nəticələrindən biri xalqın düşünən beyni olan Azərbaycan ziyalıların: elm, təhsil, ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin məhv edilməsi oldu. H.Cavid, M.Müşviq, B.Talıblı, V.Xulufu, Y.V.Çəmənəminli, Ə.Cavad, A.M.Şərifzadə, Ü.Rəcəb, B.Çobanzadə kimi minlərlə zəka sahiblərinin məhv edilməsi, həbsxanalara atılması və sürgünə göndərilməsi Azərbaycan xalqının böyük faciəsi idi.

20-30-cu illərdə həyata keçirilən mədəni quruculuq ilk növbədə kommunist ideologiyasının ictimai şüurun bütün formaları üzərində inhisarının təmin edilməsi, formaca milli, məzmunca sosialist mədəniyyətinin formalaşmasına xidmət edirdi.

“Mədəni inqilab” siyasətinin tərkib hissələrindən biri də milli adət-ənənələrə, dinə qarşı mübarizə və ateizmin təbliği idi. Bu məqsədlə 1920-ci ilin mayında məktəblərdə dini etiqadların təlimi və ayinlərin icrası qadağan edildi. 1924-cü ildə “Din əleyhinə komissiya” yaradıldı. Şəhər və kəndlərdə “Allahsızlar cəmiyyəti” təşkil edildi. Kollektivləşmə illərində din əleyhinə mübarizə daha da gücləndirildi. Bibiheybət məscidi, Şəkiddə, Maştağada qədim minarələr, müqəddəs ocaqlar dağıdılır, məscidlər anbara, kluba və ya kitabxanaya çevrilirdi. Dini mərasimlərin keçirilməsi qadağan olunmuşdu. Hətta dinlə heç bir əlaqəsi olmayan Novruz bayramının “əksinqilabi xarakteri üzə çıxarılmış”, keçirilməsi qadağan edilmişdi.

Azərbaycan xalqının öz tarixi köklərinə, milli dəyərlərinə bağlılığını məhv etmək üçün proletkultçu metodlardan geniş istifadə edilirdi. Klassik mədəni irsi inkar edən, “xalis” proletar mədəniyyəti konsepsiyasını irəli sürən proletkultçular milli musiqi alətlərini (tar,

kamança, saz, zurna), şifahi xalq yaradıcılığı abidələrini, xüsusilə də dastanları inkar edir, baş geyimlərinə - papağa, çadraya qarşı çıxır, inqilabdan əvvəl yaradılmış ədəbiyyat və incəsənət əsərlərindən imtina etməyə çağırırdılar. “Proletar mədəniyyəti” tərəfdarları inqilabdan əvvəl yaradılmış Azərbaycan milli operalarını “primitiv”, köhnəliyin qalığı adlandıraraq, avropa sayağı operalar yazılanadək opera teatrını bağlamağı tələb edirdilər.

“Proletkultçular” görkəmli Azərbaycan şairləri, bədii söz ustaları H.Cavid, M.Müşviq, Ə.Cavad, S.Hüseyn və başqalarının üzərinə hücumlar edir, onları millətçi-burjua şairləri, “pantürkist”, “panislamist” və s. adlarla ləkələməyə çalışırdılar. Onlar milli musiqi alətlərinin avropa milli musiqi alətləri ilə əvəz edilməsini tələb edirdilər. O dövrün proletkultçu gənc şairlərindən biri “Oxuma tar! Səni sevmir proletar.” misralı şeirlə tərəfə hücum edənlərin önündə gedirdi. Açıq dissuksiya ilə “Tarın məhkəməsi” keçirildi. Ü.Hacıbəyov, Q.Pirimov, M.Müşviq kimi qabaqcıl ziyalıların köməyi ilə tərəfə bəraət qazandırıldı. Məhz həmin keşməkeşli dövrdə böyük cəsarət nümayiş etdirən şair M.Müşviq yazırdı: “Oxu tar! Səni kimi unudar!?”

20-30-cu illərdə Azərbaycanda mədəni quruculuq bolşeviklərin güclü ideoloji təsiri altında idi. Mədəniyyət sahəsində idarəetmənin həddindən artıq mərkəzləşdirilməsi mədəni quruculuq prosesinin azad, demokratik inkişafını müəyyən dərəcədə məhdudlaşdırırdı. Bir çox hallarda isə milli mədəniyyətin mənafeyinə ziyan vururdu. Bütün bunlara baxmayaraq, bu dövrdə təhsil, elm, ədəbiyyat və incəsənət sahəsində böyük uğurlar da əldə edilmişdi.

Azərbaycanda sovet rejiminin qurulması və sovet milli siyasəti.

PLAN

- 1. XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət.**
- 2. Sovet rejiminə qarşı üsyanlar**
- 3. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün pozulması**
- 4. DQMV və Naxçıvan MSSR-nin yaradılması**

Azərbaycanda 28 aprel hadisələri demokratik cümhuriyyətin süqutu, kommunistlərin hakimiyyətə gəlməsi, Qızıl Ordu tərəfindən Azərbaycanın işğal edilməsi ölkəmizin tarixində yeni bir dövrün başlanması idi. Azərbaycanın Rusiyaya yenidən

qatılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bolşeviklərin Azərbaycanı ilhaq etməsinin başlıca səbəbi neft yataqlarının ələ keçirilməsi idi. Eyni zamanda Rusiyanı Azərbaycanın başqa yeraltı və yerüstü sərvətləri də cəlb edirdi. Həm də Vətənimizin ərazisinin coğrafi baxımdan mühüm strateji əhəmiyyətli olması, buradan Ermənistanın və Gürcüstanın yenidən ələ keçirməyə imkanı, rus qoşunlarının yenidən İran və Türkiyə sərhədlərinə qayıtması, Yaxın və Orta Şərq ölkələrinə siyasi təsirini gücləndirmək imkanının yaşanması mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Lakin bolşeviklər başa düşürdülər ki, yeni tarixi şəraitdə keçmiş imperiya üsullardan istifadə etmək olmaz. Buna əsasən Azərbaycana qoşun yeridərkən onlar nəinki milli müstəqilliyin əleyhinə çıxmış, əksinə özlərini onun qorunub saxlanmasının təminatçıları kimi təqdim etməyə çalışmışdılar. Buna görə 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan inqilabi komitəsi Bakı və Azərbaycan əhalisinə ilk müraciətində müstəqil Azərbaycan Sovet Respublikasının yaranmasını elan etmiş və əsl müstəqillik uğrunda mübarizə aparıldığını bəyan etmişdi.

Respublikada hakimiyyət yeni yaradılan oyuncaq Müvəqqəti Hərbi İnqilab Komitəsi ilə aldı. Onun tərkibinə ancaq azərbaycanlılar (N.Nərimanov, M.Hüseynov, Ə.Qarayev, A.Sultanov) seçilmişdi. Komitənin sədri Nəriman Nərimanov idi. O, Sovet Rusiyası Xalq Milli İşlər Komissarlığı Kollegiyasının üzvü idi, Leninin göstərişi ilə Zaqafqaziya müsəlmanlarının işləri üzrə komissar təyin olunmuşdu və mayın 16-da Bakıya gəlmişdi. İnqilabi Komitə respublikanın yeni hökumətini-Xalq Komissarları Şurasının tərkibini təşkil etdi. Onun da tərkibi azərbaycanlı kommunistlərdən ibarət idi. Bu təşkilatın geniş real səlahiyyəti yox idi. Real hakimiyyət əslində RK(b) P-nın yerli təşkilatı olan AK(b)P-ə məxsus idi. Kommunist Partiyası diktaturasını təmin edən amillərdən biri də Azərbaycandakı rus ordusu hissələri idi. Respublikanın müstəqilliyi tam formal xarakter daşıyırdı.

Aprelin 29-da saat 14-də Azərbaycan Müvəqqəti Hərbi İnqilab Komitəsi Sovet Rusiyası hökumətinə, V.İ.Leninə Qızıl Ordu dəstəsini göndərməklə təcili real kömək göstərmək xahişi ilə müraciət etdi. Lakin istilacı XI Qızıl Ordu artıq iki sutka idi ki, Azərbaycana soxulmuşdu. Onun baş zirehli qatırı aprelin 28-də saat 4-də, əsas suvari hissələri isə aprelin 30-da Bakıya daxil olmuşdu. Sonra onlar Şamaxı və Axsunu, mayın 1-də Gəncəni, Bakı buxtasını, Göyçayı, Şəkini, mayın 3-5-də Lənkəranı, Astaranı, Akstafanı, Qazaxı, 7-də Yevlaxı, 12-də Şuşanı, Cəbrayılı, Cavanşiri, Zaqatalanı, Balakəni tutdular və demək olar ki, Şimali Azərbaycanın bütün ərazisini nəzarət altına aldılar.

İstilaçı ordunun belə sürətlə irəliləməsinə, ciddi müqavimətə rast gəlməməsinə bir sıra səbəblər var idi: 1. Hadisələrin mahiyyətini dərk edən və işğalçı qoşunlara qarşı çıxmağa qadir olan qüvvələr başa düşürdülər ki, yaranmış qüvvələr nisbətində müqavimət mənasızdır və saysız qurbanlarla nəticələnə bilər; 2. 1918-ci ilin mart qırğınının dəhşətlərini yaşayanlar vahimə keçirir, dağlara, meşələrə çəkilir və bu işin hansı sonluqla qurtaracağını gözləyirdilər; 3. Azərbaycanda yaşayan çoxsaylı rus, erməni və digər millətlərin nümayəndələri XI Ordunun təmsalında özlərinin müdafiəçilərini görür və yaranmış qeyri milli hökumətə üstünlük verirdilər.

Qızıl Ordu tutduğu ərazilərdə özbaşınalıqlar törədir, müqavimət göstərən vətənpərvərləri məhv edirdi. Əsgərlər və zabitlər soyğunçuluq edirdilər. Əhali, banklar talanırdı. Yığılan sərvətlər, qızıl-gümüş, 300 min ton neft, 750 min pud pambıq və çoxlu ipək əvəzsiz Rusiyaya daşınmışdı. Ordu hissələri terror diktaturasının əsas silahı idi.

192-ci il aprelin 28-dən avqustun 25-dək yerlərdə də oyuncaq inqilab komitəsi yaradıldı. Azərbaycanın 16 qəzasında bu komitələrdə fəaliyyət göstərən 70 nəfərdən 41-i kommunist idi. Yeni rejimin yerli idarələrini-qəza, kənd, sahə inqilab komitələrini yaratmaq üçün birinci Ümumbakı konfransının qərarı ilə ilk «sosialist tədbirləri» həyata keçirildi. Bunun üçün xüsusi «Kəndli həftələri» təşkil olunurdu. Yerlərdə köhnə idarəçilik aparatı ləğv edilirdi. Polis əvəzinə fəhlə-kəndli milisi təşkil olunurdu. Mülki və cinayət işlərinə baxmaq üçün xalq məhkəmələri yaradılırdı. Onlara yalnız fəhlə və kəndlilər üzv seçilə bilərdilər.

Əksinqilaba, təxribata və möhtəkirliyə qarşı mübarizə üçün Fövqəladə Komissiya (FK) təşkil edilmişdi. Siyasi işlərə Ali İnkilabi Tribunal baxırdı. İlk illər FK-nın funksiyasını XI ordunun xüsusi şöbəsi həyata keçirirdi.

Həqiqətdə Azərbaycanda aprel çevrilişi nəticəsində hər birinin öz məqsəd və mənafeyi olan müxtəlif siyasi qüvvələr hakimiyyətdə təmsil olunmuşdu. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: a). Moskvanın siyasi xəttini Azərbaycanda həyata keçirən müxtəlif millətlərin nümayəndələrini təmsil edən qüvvələr; b). «Beynəlmiləlçi» azərbaycanlı bolşeviklər; v). xalq azadlıq yolunu sosializmdə görən milli baxımlı kommunistlər; d). Siyasi çevrilişdən istifadə edib respublikada hakimiyyətə gəlmiş və intiqam hissi ilə fəaliyyət göstərən erməni kommunistlərindən ibarət qüvvələr.

Dəyişikliklər həyata keçirilərkən yerli şəraiti, milli adət-ənənələri, dil və din amilləri nəzərə almağı tələb edən N.Nərimanov hesab edirdi ki, azərbaycanlı kommunistlər

tərəfindən idarə olunmalıdır. O, bildirirdi ki, Azərbaycana milli simasını cəhətlər ciddi surətdə saxlanılmalı və gücləndirilməlidir. Azərbaycanın «simasızlaşdırılması»nın qəti surətdə əleyhinə olan N.Nərimanov və onun tərəfdarları rəhbər orqanlarda azlıq təşkil edirdilər. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən kommunistlərin əsas hissəsi qeyri azərbaycanlılardan ibarət olduğu üçün respublikanın müstəqilliyinin müvəqqəti hal olduğunu öz əməllərində sübut edir. Milliyətcə erməni olan kommunistlər Bakı Partiya Komitəsinin ətrafında birləşərək öz məkrli niyyətlərini həyata keçirmək istəyirdilər. Beləliklə, respublikada milli, mədəni və iqtisadi problemlərin həllində qarşıdurmanın əsası qoyuldu.

Bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsinin ilk günlərində Azərbaycanda diktatura bərqərar oldu. Xalqın adından çıxış edən bolşeviklər yeni yaranan dövləti proletar diktaturası adlandırırsa da, əsil həqiqətdə bu bir partiyanın hökmranlığı idi. Kommunistlər özlərindən başqa siyasi bir qüvvənin mövcudluğuna qarşı barışmaz bir mövqe tuturdular. Onların təkidi ilə aprel çevrilişindən dərhal sonra «İttihad» partiyası xalqın düşməni elan edildi, ADR-nin tanınmış rəhbərlərinin bir hissəsi həbs edilmiş, digərləri isə vətəni tərk etməyə məcbur edilmişdir.

Azərbaycan hökuməti tərəfindən terroru həyata keçirən əsas təşkilat Fövqəladə komissiya idi. XI Ordunun xüsusi şöbəsinin məmurları hər hansı qəzaya qoşun göndərdikdən sonra varlı adamların bir hissəsini həbs edir, bir hissəsini isə güllələyirdilər. İlk günlərdən yüzlərlə günahsız adam onların qanlı əməllərinin qurbanı olmuşdu.

Azərbaycanın başqa bir bəlası bolşeviklər tərəfindən həyata keçirilən «müsadirə əməliyyatı» idi.»Müsadirə» adı altında az-çox varlı adamların, o cümlədən ziyalıların siyahısı tutulur, onların evlərində təhqiramiz formada axtarışlar aparılırdı. Bu axtarışlar zamanı XI Ordunun əsgərləri, xüsusi şöbənin və Fövqəladə Komissiyaanın əməkdaşları insan ləyaqətini tapdalayır, onların namus və qeyrət hissələrinə toxunurdular.

Azərbaycanda Xalq Təsərrüfatı Şurasının sədri N.İ.Solovyov Leninə yazırdı: «Azərbaycanın yeni hökuməti-İnqilab Komitəsi azərbaycanlılardan təşkil edilsə də, heç kimə sirr deyil ki, onun üzərində AKP-nin hakimiyyəti vardır. Bu partiyada rəhbərlik erməni-gürcü qrupunun əlindədir. Bu rəhbər qrup kütləvi həbs və ən yaxşı nümayəndələri güllələmək yolu ilə Azərbaycan millətini başsız qoymağı qərara almışdır. Bütün müsəlman ziyalıları və milli burjuaziya nümayəndələri güllələnmişdir. Küçədə kütləvi şəkildə həbsə edilən müsəlmanlara qarşı ermənilərin istehzaları musavatçıların əvvəlcədən etdiyi belə

bir xəbərdarlıq təsdiqləyir ki, Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi müsəlmanların düşmənlərinin qələbəsidir, ümummilli bədbəxtlikdir».

1920-ci ilin aprelindən 1221-ci ilin avqustuna qədər 48 min azərbaycanlı (əsasən ziyalılar) məhv edildi. Bakıda (Nargin adasında), Gəncədə, Şəkidə, Qazaxda və başqa yerlərdə «inqilab düşmənlərinin» güllələnməsi üçün xüsusi yerlər ayrılmışdı. Terrordan profilaktik, qorxu yaratmaq vasitəsi kimi istifadə olunurdu. Dövlət xadimləri, hərbcilər (A.Ziyadxanov, X. Rəfibəyov, H.Səlimov, N. Yusifbəyov, R.Şıxlinski, F. Xoyski, N.Ağayev və başqaları) siyasi terrorun qurbanı oldular. Yalnız N.Nərimanovun səyi nəticəsində Ə.Şıxlinski və S. Mehmandarov güllələnmədən xilas oldular.

Rusiya Azərbaycanı özündən iqtisadi və hərbi cəhətdən asılı vəziyyətə salmaq üçün tədbirlər görürdü. 1920-ci il sentyabrın 30-da RSFSR və Azərbaycan SSR arasında hərbi-iqtisadi ittifaq haqqında müqavilə bağlandı. Azərbaycan Ordusu, xalq təsərrüfatını və xarici ticarəti idarə edən orqanlar, təchizat orqanları, dəmiryol və su nəqliyyatı, poçt-teleqraf idarələri maliyyə işləri Moskvaya tabe edildi. İşğalçılar elə ilk günlərdən Azərbaycan ordusunu dağıtmağa başladılar. Onun komanda heyəti –ümumiyyətlə, 266 hərbcı mayın axırlarında həbs olunub güllələndi. Onların arasında 12 general, 27 polkovnik, 6 podpolkovnik, 48 kapitan, poruçik vardı. Ordunun kiçik bir hissəsi xaricə gedib Anadoluda milli-azadlıq hərəkətinə qoşuldu. 1920-ci il mayın 7-də Azərbaycan SSR-in Qızıl Ordusu və Donanması təşkil olundu və onlar XI orduya və Rusiya Donanmasına tabe edildi. Milli atıcı dviziya-Azərbaycan dviziyası yaradılmağa başladı.

Mayın 5-də İnqilab Komitəsi torpağın milliləşdirilməsi haqqında dekret verdi. 1920-ci ilin avqustun 26-dan taxıl ticarəti dövlət inhisarına alınmışdı. Bakının əsasən erməni və rus fəhlələrindən təşkil edilmiş xüsusi ərzaq dəstələri kəndlərə göndərildi və camaatın taxıl, yağ, mal-qara, yem əllərindən alındı.

1920-ci il mayın 15-də meşələr, sular, yeraltı sərvətlər dövlət mülkiyyəti elan olundu. Mayın 27-də neft sənayesi, bütün iri sənaye sahələri milliləşdirildi. İyunda banklar, Xəzər ticarət donanması, balıq sənayesi müəssisələri, tütün fabrikləri, sement, şüşə, yağ, sabun fabrikləri, sentyabrda dəmir, mis filizi mədənləri, oktyabrda pambıqtəmizləmə zavodları milliləşdirildi. Təsərrüfatı idarə etmək üçün Azərbaycan Təsərrüfatı Şurası təşkil edildi. Yerli və yüngül sənaye sahələrində firmalar ləğv edildi, 200-dən çox müəssisə milliləşdirildi. 272 xüsusi neft sənaye firması ləğv olundu. Neft və neft məhsulları ticarəti dövlət inhisarına alındı. Neft sənayesi və ticarətini idarə etmək üçün birbaşa Moskvaya tabe

olan «Azneftkom» yaradıldı. Onun sədri Serebrovski Azərbaycan hökumətini tanımırdı. Neftin cəmi 15 faizindən Azərbaycan sovet respublikası istifadə edə bilərdi.

Kənd təsərrüfatında da əməyin sosialist təşkilat formaları tətbiq edilirdi. Mülkədarlara məxsus nümunəvi təsərrüfatların bazasında 100-ə qədər sovxoz təşkil olunmuşdu. 1920-ci ilin sonunda 3 min yoxsul kəndlini birləşdirən 32 kənd təsərrüfatı arteli, kommuna vardı. Lakin burada əmək məhsuldar deyildi və ilk ictimai təsərrüfatların çoxu dağıldı.

Sovet Rusiyası Azərbaycanda öz maraqlarını təmin etmək üçün elə bir siyasi vəziyyət yaratmağa çalışırdı ki, Moskva canişinlərinin kommunist partiyası vasitəsilə siyasi sistemin bütün dairələrində hegemonluğu təmin edilsin. 1920-ci il mayın 12-də xüsusi dekretlə bütün çinlər ləğv edilmişdi. Əhalinin bütün üzvləri eyni ada-respublikanın vətəndaşı adına layiq bilinirdilər.

Həmin il mayın 15-də Xalq Maarif Komissarlığı öz dekreti ilə vicdan azadlığını bəyan etmişdi. Bu dekretə əsasən dinin məktəbdən ayrılması qanun şəklini alırdı.

«Parçala-hökm et» siyasətini aparan Moskva, xüsusən o zamankı millətlər komissarı İ.V.Stalin milli rəhbər kadrlar arasında ixtilaf yaranmasına rəvac verirdi. Bu işdə onlar «daşnak kommunistlərə» arxalanırdılar. Erməni millətçiləri Azərbaycanda güclü hökumətin olmasını istəmirdilər. Azərbaycan Kommunist Partiyasında, dövlət orqanlarında bir-biri ilə didişən «sağ» və «sol» təmayüllər, müxtəlif sosial qruplar, azərbaycanlı, rus və ermənilər arasında ziddiyyətlərin hər vasitə ilə güclənməsinə şərait yaradılırdı. Bakıda açıq ruslaşdırma siyasəti yeridilirdi. Yüksək vəzifələrə, idarəçilik işlərinə əsasən erməni, rus və yəhudilər irəli çəkilirdi. 1923-cü ildə Bakı Sovetinin 52 məsul işçisindən cəmi 6 nəfəri, rəyasət heyətinin 10 üzvündən 2-si azərbaycanlı idi. Əhali dövlət idarələrinə rus dilində müraciət etməyə məcbur edilirdi.

Azərbaycan torpaqlarının, xalqın parçalanmasında ermənilər A.İ.Mikoyan, Sarkiz, L.İ.Mirzoyan (Bakı Komitəsinin katibləri) xüsusi ilə fərqlənirdilər. Müsəlman kommunistlər arasında ixtilafı bəhanə edən mərkəz buraya öz canişinini təyin etdi. Azərbaycan KPMK-nin birinci katibi mərkəzdən göndərilmiş O. Kolinski təyin edildi. 1920-ci ilin noyabrında Serqo Orcanikidze mərkəzin nümayəndəsi kimi Azərbaycan İnqilab Komitəsinə ümumi siyasi rəhbərliyə göndərilirdi. Bu, əslində N.Nərimanovu respublikaya rəhbərlikdən uzaqlaşdırmaq idi. 1921-ci ilin iyulunda S.M.Kirov Azərbaycan K(b)P MK-

nin birinci katibi «seçildi». M.C.Bağırov 1921-ci ilin əvvəllərində Azərbaycan Fövqəladə Komissiyasının sədri təyin edildi.

Rusiyanın Azərbaycandakı siyasətinin əsil mahiyyətini başa düşən və ona qarşı etiraz N.Nərimanovu respublikadan uzaqlaşdırmaq üçün 1922-ci il martın 12-də Zaqafqaziya Respublikası Federativ İttifaqında (ZRİ) İttifaq Soveti sədrilərindən biri, 1923-cü il yanvarın 2-də Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı (SSRİ) Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi (MİK) sədrilərindən biri vəzifəsinə seçmişdilər. 1921-ci ildə kommunist partiyası daxilində «təmizləmə» keçirilərkən əsasən Nərimanov tərəfdarlarından 35 min nəfər partiyadan çıxarılmışdı. Bakı partiya təşkilatında qeyri müsəlmanların hegemonluğunu təmin etmək üçün Sarkiz partiya sıralarından 500 nəfər «iranlı»-nı qovdu. Mirzoyan isə iranlı fəhlələrin partiyaya qəbuluna süni maneə yaratmışdı. Azərbaycanda əslində azərbaycanlıları təmsil edən kommunist partiyası yox idi.

Təkipartiyalı sistemin formalaşması

Bakı Soveti 1920- ci ilin mayında seçilmişdi. Seçkilərdə yüz desyatindən az torpağı olan müəssisə sahibləri, habelə Bakıda olan rus ordusunun zabıt, əsgər və matrosları seçib-seçilmək hüququna malik idilər. Bu cür seçki paytaxt sovetində qeyri-müsəlman deputatların çoxluğunu təmin edirdi. Bu, Bakı ilə respublikanın digər bölgələrinin birliyinin qırılmasına, onun Azərbaycandan qoparıb birbaşa Moskvaya tabe edilməsinə şərait yaradırdı.

1920-ci ilin 23 sentyabr tarixli AİK-in dekreti ilə kənd və maliyyə inqilab komitələri əvəzinə yalnız yoxsul və ortabab kəndlilərin seçə və seçiləbildiyi Müvəqqəti hakimiyyət orqanı-Yoxsullar Komitələri («kombed»lər) təşkil olunmağa başlanmışdı. Bakı kəndlərində kənd Sovetləri fəaliyyət göstərirdi. 1921-ci ilin baharından inqilab və yoxsul komitələri ləğv olunub əvəzinə Fəhlə və Kəndli Deputatları Sovetləri «seçilməyə» başlandı.

1921-ci ilin mayın 6-da Bakıda Azərbaycan SSR I Sovetlər qurultayı keçirildi. Qurultayda Azərbaycan SSR Konstitusiyası qəbul olundu. Proletar diktaturası, əslində Moskvaya tabe oyuncaq bolşevik rəhbərlərinin hakimiyyəti respublikada yaranmış siyasi və iqtisadi sistem qanuniləşdirildi. Fəhlə sinfinə hüquqi üstünlüklər verildi, xalqın parçalanmasına daha münasib şərait yaradıldı. Qurultay qanunverici orqan Azərbaycan

SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsini və icraedici orqan – Xalq Komissarları Sovetini (XKS) seçdi.

Respublikada başqa siyasi partiyalar, demək olar ki, qadağan edilmişdi. İttihadçıların, menşeviklərin, xalqçı sosialistlərin çoxu bolşevik platformasını qəbul etdilər. Qalanları gizli fəaliyyətə başladılar. «Əhrar» partiyası fəaliyyətini dayandırdı. Üzvlərinin bir hissəsi gizli fəaliyyət göstərən Musavat partiyasına daxil oldu. 1920-ci ildə Azərbaycan Kommunist Gənclər İttifaqı yaradıldı. Bu təşkilata 10 minə qədər oğlan və qız cəlb olunmuşdu. Bolşeviklərin əli altında fəaliyyət göstərən həmkarlar ittifaqlarının 120 min nəfər muzdur Muzdur Komitələri və başqa səlahiyyətli muzdur təşkilatlarında birləşdirilmişdi. Onların böyük əksəriyyəti siyasi fəaliyyət təcrübəsi olmayan fəhlələr, əsgərlər, yoxsul və ortabab kəndlilər idi. Dövlətin və təsərrüfatın idarə olunmasında yalnız formal şəkildə iştirak edirdilər. Kommunist rəhbərlərin gücü də elə xalqın siyasi mədəniyyətinin azlığında idi.

Bolşevik rejiminə qarşı mübarizə. Xalq üsyanları

Sosial qarşıdurmanın kəskin olmadığı bir halda « yuxarıdan» zorakılıq yolu ilə tətbiq edilən sinfi mübarizə aparmaq üçün gizli Müqavimət Komitəsi təşkil olunmuşdu. Komitənin sədri M.Ə.Rəsulzadə, baş katibi isə Cəfər Cabbarlı idi. M.Ə.Rəsulzadə konspirasiya məqsədi ilə Lahıda gizlənərkən həbs olunub Bakıya gətirilmişdi. Burada o, keçmiş inqilabçı həmkarı Stalin tərəfindən azad edilib Moskvaya aparılıb, bir müddət burada Millətlər Komissarlığının mətbuat müvəkkili işləmiş və şərqşünaslıq institutunda dərs demişdi. 1922-ci ildə o, elmi-tədqiqat işi aparmaq adı ilə Sankt- Peterburqa (Leninqrad) getmiş və oradan Finlandiyaya keçmişdi. Sonra Almaniyaya və Fransaya, oradan isə Türkiyəyə gedib İstanbul sahəsində Musavat partiyasının xarici bürosunu təşkil edir və siyasi mübarizəni davam etdirir.

Mühacirlər xaricdə fəal siyasi iş aparırdılar. Əlimərdan bəy Topçubaşov Azərbaycanın Rusiya tərəfindən istila edilməsinin, azadlıq uğrunda mübarizələrə divan tutulmasının qeyri-qanuniliyi haqqında beynəlxalq təşkilatlarda, xüsusən Millətlər Cəmiyyətində London, Genuya, Lozanna konfranslarında ifa edici çıxışlar edərək bolşevizmin yırtıcı mahiyyətini açıb göstərmişdi.

Bakıda gizli siyasi mətbəə təşkil edilmişdir, qeyri-leqal «İstiqlal» qəzetinin 19 nömrəsi çap olunub yayılmışdı. Respublikanın demək olar ki, bütün dövlət müəssisələrində, komissarlıqlarda, ali məktəblərdə, fabriklərdə, hətta komsomol təşkilatlarında, kommunist partiya məktəblərində belə daxilən mövcud rejimə müxalif olanlar, milli istiqlal arzulayanlar çoxluq təşkil edirdilər. Gizli təşkilatlar kiçik qruplar şəklində fəaliyyət göstərirdi. Ən güclü təşkilatlar Bakıda və Qarabağda idi. «İttihad» partiyası üzvlərinin bir qrupu «Vətən və ya ölüm» təşkilatı yaratmışdılar. Eser və menşeviklər də siyasi işin müxtəlif formalarından istifadə edirdilər.

Fətəli xan Xoyski bir qrup siyasi xadim ilə Tbilisidə Azərbaycan qurtuluş komitəsini təşkil etmişdilər. İstilaçı rus ordusuna, yeni rejimə qarşı ilk üsyanların təşkilində, müqavimət hərəkətində bu təşkilatın da rolu olmuşdur. O dövrdə ilk üsyan Gəncədə başladı. Üsyanın əsas səbəbi yeni hakimiyyətin siyasətindən ümumi narazılıq idi. Onun başlanmasına bilavasitə təkan verən bolşeviklərin Azərbaycan hərbi hissələrinin «sınıf baxımdan yad ünsürlərdən təmizlənməsi» tədbirləri oldu. Buna qarşı qəti narazılıq edən zabıt və əsgərlər silaha əl atdılar. Üsyana Gəncə və ətraf kəndlərin sakinləri qoşulub. Mayın 25-dən 26-na keçən gecə üsyançılar XI Ordunun hissələrinə hücum edib Mayın 26-da şəhərin müsəlman hissəsinə tam nəzarət olunurdu. Lakin Gəncənin erməni hissəsini tutmaq cəhdi nəticə vermədi. Erməni əhalisi Qızıl Ordunun tərəfini saxlayaraq, hərbi dəstələr təşkil etmişdilər və üsyançılara qarşı hərbi əməliyyatlarda fəal iştirak edirdilər. Mayın 26-da üsyana başçılıq etmək üçün generallar Cavad bəy Şıxlinski, Məmməd Mirzə Qacar, polkovnik Cahangir bəy Kazımbəyov və başqalarından ibarət hərbi şura yaratdılar. Mayın 27-də Qızıl Ordunun hissələri üsyançılara qarşı hücumla keçdi. Lakin böyük itkilərlə geri çəkildilər. Mayın 28-də buraya yeni üç diviziya gətirildi, şəhər top atəşinə tutuldu. Çoxlu dağıntılar, insan tələfatı baş verdi. Hərbi sursatla dolu anbar partladı. Qüvvələr qeyri-bərabər olsa da üsyançılar böyük qəhrəmanlıq göstərdilər. Nəhayət düşmən şəhərə daxil oldu və hər küçə uğrunda döyüş aparmağa məcbur oldu. Yalnız mayın 31-də Qızıl Ordu şəhəri tam nəzarət altına ala bildi. Əsgərlər və erməni könüllüləri şəhərin küçələrini əsl soyqırım meydanına çevirdilər. Minlərlə dinc sakin, o cümlədən qadınlar, qocalar, uşaqlar qətlə yetirildi.

Üsyandan sonra Gəncədə Azərbaycan İnqilab Komitəsinin fəvqəladə komissarı H. Sultanov rus hərbiçilərinə «xalq düşmənlərinin» axtarışında böyük kömək göstərirdi.

Yüzlərlə Gəncə sakini həbs edilib həbs edilib Azərbaycanın böyük maarifpərvəri və yazıçısı Firudin bəy Köçərli də var idi. Bülşeviklər 13 mindən çox adamı qətlə yetirdilər.

Gəncə üsyanından sonra Milli Ordu və XI Ordu arasında yaranmış qarşıdurma mayın ortalarında Tərtərdə inman qırğınına səbəb olan yeni üsyan dalğası yaratdı və bu bütün qarabağa yayıldı. Qarabağın müxtəlif yerlərində yerləşən Azərbaycan milli Ordusunun Şəki, Tatar, Cavanşir, Ağdam suvari alayları, Bakı piyada alayı və iki topçu dviziyası XI Ordunun, yerli hakimiyyətin və erməni daşnaqlarının hərəkətlərinə biganə qalmış və onların qarşısını almağa cəhd göstərirdilər. Odur ki, xalq milli orduya inanırdı. Bu isə bülşevik hakimiyyətini narahat edirdi və o XI Ordunun qarşısına milli ordumuzu tərkisilah etmək vəzifəsini qoydu.

Bülşevik ordusunun 2 dviziyası hərbi əməliyyatı iyunun 10-da başladı. «qırmızılar» hərbi təyyarələrlə Tərtəri və ətraf kəndləri bombardman etdilər. Azərbaycan əsgərləri igidliklə vuruşurdular. Lakin qüvvələr qeyri-bərabər idi və qoşunlarımız geri çəkildi. Düşmən Tərtəri ələ keçirdi. Dinc əhaliyə qarşı düşmən cəza tədbirləri apardı. Bəzi kəndlər tamamilə məhv edildi. Minlərlə kəndli doğma yurdlarından didərgin düşdülər.

Bu zaman Qafqazda və Zaqafqaziyada Qızıl imperiyaya qarşı mübarizə aparan qüvvələri birləşdirməyə cəhdlər göstərilirdi. Dağıstandan bir qrup türk zabiti və əsgəri general Nuru paşanın rəhbərliyi ilə Şuşaya üsyan etmiş xalqa köməyə gəldi. Üsyançılar Qarabağda sovet hakimiyyətini devirib, Nuru paşanı Qarabağın diktatoru elan etdilər. Lakin XI ordunun əlavə hissələri ermənilərin iştirakı ilə iyunun 11-də Ağdamı, iyunun 14-də isə Xankəndini və Şuşanı tutdular. Azərbaycan Ordusunun əsgərləri vətəni tərk etməyə məcbur oldular.

İyunun əvvəllərində Nuxa, Göyçay, Quba və başqa bölgələrdə də xalq üsyanları baş vermişdi.

Qarabağ hadisələrinin davam etdiyi günlərdə Zaqatalada üsyan başlandı. May ayında burada kütləvi həbslər aparıldı ki, bu da xalqın etirazına səbəb oldu. İyunun 5-də üsyançılar Zaqatalaya daxil oldular, kommunistləri həbs etdilər. Üsyançılar bu bölgədə yerləşən milli ordunun suvari alayı da qoşuldu. Birləşmiş hərbi qüvvələrinin başında peşəkar hərbiçi Əhmədiyev və Hafiz Əfəndi dururdular. Onlar iyunun 7-də Qaxa daxil oldular. Qumıx çayı ətrafında düşməni məğlub etdilər. İyunun 16-da Qarabağdan Qırmızı Ordunun hərbi qüvvələri təcili Zaqatalaya keçirildi və iyunun 18-də şəhər yenidən işğal olundu.

1920-ci ilin yayında Şəmkio qəzası Müşkürlü kəndi ətrafında üsyan baş vermişdi. Burada 29 kişi, 49 qadın şəhid olmuşdu. Üsyan yatırılmışdı.

Cavanşir qəzasında Sultan bəyin başçılığı ilə üsyan baş vermişdi. Avqustda Lənkəranda da üsyan məğlub edildi.

Yeni rejimə qarşı mübarizə ideoloji pərdə altında baş verdi. Ağdamda, Nuxada, Göyçayda islamı müdafiə bayrağı altında Hüseyn Əfəndinin başçılığı ilə xüsusi təşkilat «Azərbaycan milli müdafiəyi islam fırqəsi» fəaliyyət göstərirdi. Bu təşkilat 1921-ci ilin ortalarında aşkar olunub məhv edilmişdi. Lənkəran qəzasında Şahverdinin başçılığı ilə vətənpərvərlər mübarizə aparırdılar. 1921-ci ilin payızında Zəngəzurda Sultanovun başçılığı ilə üsyan qalxmışdı. Sovet hakimiyyətinə qarşı mübarizə aparan daşnaqlar müsəlmanları ümumi düşməinə qarşı öz tərəflərinə çəkməyə çalışırdılar. 1920-ci ilin dekabrında «Azad sunik hökuməti» yaranmışdı.

Bolşevik rejiminə qarşı müəssisələrdə, neft sənayesində sabotaj, tətillər təşkil edilirdi. Bakıda «Yanar ürək» adlı diversiya qrupu fəaliyyət göstərirdi.

Bu devrin üsyanları məğlubiyyətə uğradı, çünki onlar bir-birilə əlaqədə olmadan vahid mərkəzdən idarə idarə olunmadan, müxtəlif vaxtlarda və plansız keçirilirdi, onlar ümumi xalq üsyanına çevrilmədi və əvvəlcədən məğlubiyyətə məhkum idi.

Respublikanın ərazi bütövlüyünün pozulması.

Ermənistanın Naxçıvanı və Dağlıq Qarabağı ələ keçirmək cəhdləri

Azərbaycanın bolşevikləşməsi və XI Ordunun burada yerləşməsinə baxmayaraq ermənilər Azərbaycana qarşı ərazi iddialarından əl çəkmirdilər.

Azərbaycanın ərazisi olan Qarabağa, Naxçıvana, Zəngəzura və b. bölgələrə erməni təcavüzü davam edirdi. 1920-ci ilin yayında Azərbaycanın siyasi vəziyyətinin mürəkkəbliyindən istifadə edən Ermənistan hökuməti təcavüzü gücləndirdi. Həmin ilin axırlarında erməni hərbi hissələri Zəngibasarı dağıtdı və Naxçıvana doğru irəlilədi. Lakin türk qoşunu tərəfindən Naxçıvanın nəzarət altına alınması ermənilərin qabağında sipər oldu. İyunun 6-da XI ordu hissələri Zəngəzur istiqamətində hücum keçən erməni qoşunlarının qarşısını aldı. Lakin iyulun axırında Ermənistanda məğlub olmuş üsyançıları

təqib etmək bəhanəsi altında Ermənistan qoşunları Zəngəzurə yenidən hücumə keçdi və Zəngəzurun böyük bir hissəsini zəbt etdi. XI Ordu buna biganə qalırdı, çünki Sovet Rusiyasını o torpaqların hansı millətin əlində olması deyil, bütün Qafqazı bolşevik təsirinə salmaq maraqlandırır. 1920-ci il noyabrın 29-da Ermənistanda «inqilab» baş verdi. Noyabrın 30-da AK(b)P MK-nin siyasi və təşkilat bürolarının birgə iclası keçirildi. İclasda N.Nərimanova xüsusi bəyanat hazırlanması tapşırıldı. Bu bəyanatın əsas prinsiplərindən birinə əsasən Azərbaycanla Ermənistan arasında sərhəd məsələsinin mövcudluğu inkar edilirdi. Bu o demək idi ki, Azərbaycan Zəngəzurun bir hissəsinin işğalı ilə razılaşır. Bəyanatın digər prinsipinə əsasən Azərbaycan Qarabağın dağlıq hissəsinə öz müqəddaratını təyin etmək hüququ verirdi.

1920-ci il dekabrın 1-də elan olunmuş belə bir məsuliyyətsiz bəyanat nəticəsində Azərbaycan ermənilərin işğalı ilə razılaşdı. Lakin Qarabağın Dağlıq hissəsi və Naxçıvan məsələsi gündəlikdə qalırdı və Ermənistan hökuməti Qarabağın Dağlıq hissəsini öz tərkibinə daxil edilməsi məsələsini irəli sürdü. 1921-ci il iyunun 27-də AK(b)P MK özünün siyasi və təşkilat bürosunun birgə iclasında bu məsələyə baxmağa məcbur oldu. Bu dəfə milliyyətə azərbaycanlı olan kommunistlər birləşərək yekdilliklə Ermənistanın iddialarını rədd etdi.

Lakin RK(b)P-nin Qafqaz bürosu rəhbərliyinin erməni və gürcü çoxluğu Qarabağ məsələsini Ermənistanın xeyrinə həll etmək fikrinə düşdü. 1921-ci il iyunun 4-5-də RK(b)P Qafqaz bürosunun iclasında Qarabağ məsələsi müzakirə edildi. İclas səs çoxluğu ilə Dağlıq Qarabağı Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil etmək haqqında qərar qəbul etdi. Lakin iclasda N.Nərimanovun təkidi ilə Qarabağ məsələsinin Azərbaycan SSR üçün böyük əhəmiyyətə malik olduğunu nəzərə alaraq bu məsələnin RK(B) P MK-nin qəti qərarına keçirilməsi haqqında qərar qəbul edildi. N.Nərimanovun V.İ.Leninə bu məsələ ilə bağlı teleqrama vurdu və məktub yazdı. Lakin bu bir nəticə vermədi.

1921-ci il iyulun 5-də MK-nin Qafqaz bürosunun plenumu RK(b)P MK-nin rəyini nəzərə alaraq aşağıdakı qərarı qəbul etdi: «Müsəlmanlarla ermənilər arasında milli barışığın zəruriliyi, yuxarı və aşağı Qarabağın iqtisadi əlaqəsi əsas götürülərək Dağlıq Qarabağ Azərbaycan SSR-in hüdudlarında saxlanılsın; ona inzibati mərkəzi muxtar vilayətin tərkibindəki Şuşa şəhəri olmaqla geniş vilayət muxtariyyəti verilsin».

1921-ci il sentyabr ayında AK(b)P MK-nin Təşkilat və Siyasi Bürosunun iclasında Qafqaz Bürosundan Dağlıq Qarabağa geniş vilayət Muxtariyyəti verilməsi haqqında məlum qərarına yenidən baxılmasını xahiş edən qətnamə qəbul edildi. 1921-ci il oktyabrında

Qarabağın məsul işçilərinin konfransının qəbul etdiyi qərarla deyilirdi ki, Dağlıq Qarabağa ayrıca vilayət muxtariyyatının verilməsi məqsəduyğun hesab edilməsin.

Lakin respublikanın bu məsələdə fikri mərkəz üçün həlledici deyildi.

RK(b) P MK-nin Zaqafqaziya ölkə komitəsinin 1923-cü il iyunun 27-28-də keçirilmiş plenumu Q. Orconikidzenin təzyiqi ilə ultimatum formasında bir aylıq müddət ərzində Dağlıq Qarabağa vilayət muxtariyyatının verilməsi barədə AK(b)P MK-ya tapşırıq verdi. Həmin qərarı yerinə yetirməyə məcbur olan Azərbaycan MİK «Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması haqqında» dekret verdi.

Qarabağın Dağlıq hissəsinə muxtariyyət statusunun verilməsi Azərbaycan tərəfindən bu torpaqların ermənilərə məxsus olmasının qismən də olsa etirafı idi. Bu isə Ermənistanla və onun himayəçilərinə gələcək siyasi oyuncaq üçün bir «əlyeri» qoymaq idi. Bu belə də oldu.

SSRİ-nin yarandığı vaxt meydana çıxan «Qarabağ muxtariyyəti» oyunu, elə SSRİ-nin dağılmasında da həll edici amilə çevrildi. Necə deyirlər quyu qazan o quyuya özü düşdü.

Ermənilərin Naxçıvana da böyük iddiaları var idi. Bu məsələnin Azərbaycanın xeyrinə həll olunmasında Türkiyənin inkar edilməz rolu oldu. XI Qızıl Ordu Ermənistanı tutub sovetləşdirdikdən 3 gün sonra 1920-ci il dekabrın 1-də Bakı Sovetinin təntənəli iclasında N.Nərimanov AK(b)P MK Siyasi və Təşkilat bürolarının bir gün əvvəl keçirilmiş iclasının Q.Orconokidze, Sarkis, L.Starova, Q.Katipski və b. təzyiqi ilə qəbul olunmuş qərarı əsasında hazırlanmış bəyanatla çıxış etdi. Bəyanatda deyilirdi: «Zəngəzur və Naxçıvan qəzalarının ərazisi Sovet Ermənistanının bölünməz ərazisidir...». Naxçıvan əhalisi bu qərara təbə olmadı, kəskin etiraz çıxışları baş verdi. Ermənistan nümayəndələri diyara buraxılmadı. B. Vəlibəyov dekabrın 24-də ermənistan İnqilab Komitəsi tərəfindən Naxçıvanda Fövqəladə Komissar təyin edildi. Lakin qəzəblənmiş xalq onu Naxçıvana buraxmadı. Dekabrın 28-də Ermənistan İnqilab Komitəsi Naxçıvanı müstəqil Sovet Respublikası kimi tanıdı. 1921-ci ilin əvvəllərində burada RSFSR, Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələrinin iştirakı ilə əhalinin rəy sorğusu (referendum) keçirildi. Naxçıvan camaatının böyük (90%) hissəsi Azərbaycanın tərkibində qalmaq arzusunu bildirdi. Naxçıvanın statusu 1921-ci ilin martın 16-da Moskvada RSFSR və Türkiyə arasında imzalanmış xüsusi müqavilə ilə həll olundu. Tərəflər razılaşırdılar ki, Naxçıvan ərazisi Azərbaycanın tərkibində qalmaq şərti ilə Naxçıvan SSR təşkil edilə bilər. Müqavilənin III bəndində göstərildi ki, bu torpağı üçüncü dövlətə güzəştə getmək olmaz, əks

təqdirdə onun hər hansı bir hissəsi Türkiyəyə güzəşt edilə bilər. Aprel ayında Türkiyə qoşunları Naxçıvanı tərk etdilər. Naxçıvan Ölkə İnkilab Komitəsi 1921-ci il sentyabrın 10-da səlahiyyətlərini Naxçıvan MİK və XKS-nə verdi. 1921-ci il oktyabrın 13-də Qarsda Rusiyanın iştirakı ilə bir tərəfdən Türkiyə, o biri tərəfdən Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikaları birlikdə dostluq haqqında müqavilə imzaladılar. Qars müqaviləsinin 5-ci maddəsində qeyd olunurdu ki, Naxçıvan vilayəti Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil edir. Xəritə çəkildi və orada Naxçıvanın ərazisi dəqiq göstərildi. 1923-cü ilin əvvəllərində Naxçıvan Respublikasının respublika muxtariyyəti ləğv edildi, ona ölkə muxtariyyəti verildi. Naxçıvan ölkə İcraiyyə Komitəsi yaradıldı. 1924-cü il dekabrın 9-da Azərbaycan MİK Naxçıvan ölkəsinin Azərbaycan SSR tərkibində Naxçıvan muxtar SSR-ə çevrilməsi haqqında qərar qəbul etdi.

RSFSR və SSR-nin yaradılma

Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstanda sovet respublikaları tez bir zamanda hərbi və iqtisadi müstəqilliklərini itirənlər də, siyasi müstəqilliklərini, beynəlxalq subyekt statuslarını saxladılar. Moskva şərq xalqlarını öz nüfuz dairəsinə cəlb etmək üçün Azərbaycanı «Şərqin qapısı» kimi qiymətləndirir, ona xüsusi rol ayırırdı. Buna görə də Bakıda 1920-ci ilin sentyabrında Şərqdə birinci «müstəqil» sosialist respublikasının paytaxtında Şərq xalqlarının I qurultayını təmtəraqlı şəkildə keçirdilər. Bu qurultay Şərq aləmində kommunist ideyalarının yayılması məqsədi güdürdü. Lakin Moskva istəyinə nail ola bilmədi. Şərq xalqları Azərbaycanda müstəmləkə rejiminin möhkəmlənməsini görürdülər. Çox tez bir vaxtda aydın oldu ki, yaxın gələcəkdə Şərqdə «dünya inqilabı» ideyalarının bəhrəsini görmək olmayacaq. Onda bolşevik elitası hakim olduğu ərazilərdə vahid dövlət, sovet imperiyası yaratmağa başladı.

1921-ci il noyabrın 28-də V.İ.Lenin «Zaqafqaziya Federasiyasının yaradılması haqqında təklifin layihəsini yazmışdı. Məsələ siyasi cəhətdən elə qoyulurdu ki, guya vahid Zaqafqaziya yaratmaq ideyası yerli kommunistlərin öz arzu və istəyidir. Respublikada saysız-hesabsız yığıncaqlar keçirildi və onların qərarları birmənalı oldu. Yəni xalq federasiya istəyir. Azərbaycan kommunistləri partiya, sovetlər, komsomol, həmkarlar təşkilatları, bütün kütləvi informasiya vasitələri Zaqafqaziya federasiyasının yaradılmasını təbliğ edirdi.

Bu yeni siyasi addımın xalqın istək və tələbi kimi qələmə verilməsi təsadüfi deyildi. Çünki Gürcüstanda və Ermənistanda məsələnin mahiyyətini dərk edən və milli hissləri daha güclü olan kommunistlər buna qarşı etiraz səslərini qaldırırdılar. Lakin onlar «millətçi» möhürü ilə damğalanır və sosializmin düşmənləri elan olunurdular.

Beləliklə, aşağıların istəyi adı altında yaradılan Zaqafqaziya federasiyasının yaradılması yolunda ilk addım 1921-ci ilin aprelində atıldı. Belə ki, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan dəmir yol idarəçiliyinin, iyulda isə xarici ticarət orqanlarının birləşdirilməsi haqqında saziş imzalandı.

1921-ci il noyabrın əvvəllərində RK(b)P Qafqaz bürosu Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan arasında federativ ittifaqın yaradılması təklifini irəli sürdü. Həmin ayın axırında RK(b)P MK-nın Siyasi bürosu Zaqafqaziya federasiyasının yaranması haqqında qətnamə qəbul edildi. AK(b)P-na rəhbərlik edən S.M.Kirov Zaqafqaziya federasiyası ideyasını inadla müdafiə edir və bu ideyanı əzmlə həyata keçirirdi.

1922-ci il martın 12-də Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan Mərkəzi İcraiyyə Komitələrinin səlahiyyətli konfransı və respublikalar arasında ittifaq müqaviləsini təsdiq etdi. Hərbi işi, maliyyəyə, xarici ticarətə, yollara, rabitə vasitələrinə, əksinqilabla mübarizəyə rəhbərlik edən ittifaq soveti və iqtisadi siyasəti müəyyənləşdirən Ali İqtisadi Şura təşkil olundu. Zaqafqaziyadakı müstəqil respublikaların hüquqlarının əllərindən alınmasında növbəti mərhələ bu respublikaların Federativ İttifaqının əvəzinə bir dövlət Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikası (ZSFSR) yaradılması oldu.

Zaqafqaziya Sovetlərinin Bakıda keçirilmiş I qurultayında (1922, 10-13 dekabr) ZSFSR Konstitusiyası qəbul edildi. Ali orqan Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi seçildi. MİK Rəyasət Heyətinin sədrləri Azərbaycandan S.Ağamalı oğlu, Gürcüstandan M.Sxakaya və Ermənistandan S.Ambarsumyan oldular. MİK-nin sessiyasında Zaqafqaziya Xalq Komissarları soveti seçildi.

Sovet imperiyası yaradılması yolunda növbəti addım 1917-ci ildən sonra meydana gəlmiş respublikaları vahid bir dövlətdə birləşdirilməsi oldu. 1922-ci ilin avqustunda RK(b)P MK tərəfindən İ.Stalin «muxtariyyətləşdirmə» planını irəli sürmüşdü. Bu plana əsasən bütün respublikalar RSFSR-in tərkibinə muxtar qurum səviyyəsində daxil edildilər. Lakin bir sıra respublikalarda, xüsusən Gürcüstanda ciddi narazılıqları nəzərə alan Lenin ittifaq dövləti daxilində formal da olsa respublikaların «suverenliyinin» saxlanmasını vacib bildi.

ZSFSR Sovetlərinin I qurultayı federativ respublikanı Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqına (SSRİ-yə) daxil olmasına tərəfdar çıxdı.

1922-ci il dekabrın 30-da Moskvada SSRİ Sovetlərinin qurultayında RSFSR, Ukrayna SSR, ZSFSR və Belorusiya SSR SSR İttifaqında «könüllü surətdə» birləşdilər. N.Nərimanov SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi sədrlərindən (dörd sədrdən) biri seçildi. Bununla da mərkəz N.Nərimanovu Azərbaycandan uzaqlaşdırmağa imkan tapdı.